

УДК 811.161.2'23'27:37.026

ПРАГМАТИКА АДРЕСОВАНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Оксана Даскалюк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Розглянуто основні мовні засоби, які вживають українці для спонукання адресата мовлення до дії з врахуванням соціально-комунікативних характеристик мовця та його співрозмовника, а також ситуації мовлення.

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, мовець, адресат.

Інтенсивна глобалізація сприяє стрімкому зближенню між народами, що своєю чергою вимагає вміння вести комунікацію не лише різними мовами, а й з дотриманням традицій та етикету, прийнятих у певних національних чи етнічних спільнотах. Розуміння важливості знання комунікативного етикету у ході міжнаціонального спілкування зумовило появу низки праць з міжкультурної комунікації С.Г. Тер-Мінасової [5], досліджень комунікативної поведінки І.А. Стерніна та його учнів [4], мовознавчих праць з прагматики спонукання на базі російської, польської та німецької мов [3]. Усі вони спрямовані на аналіз складників комунікативних ситуацій з метою досягнення ефективної комунікації між представниками різних культур.

Будь-яка комунікативна ситуація, починаючи з привітання і закінчуючи прощанням, має свої вербальні та позавербальні особливості, властиві не лише певним народам, а й етнографічним та етнічним групам в межах одного народу, а отже, однієї мови. Звернення лінгвістики до компонентів оформлення комунікації, відповідно до прийнятих у певній спільноті норм і традицій, відображає загальні тенденції зближення між різними народами, що відбуваються у людському суспільстві. Зрозуміло, що такий вид комунікативної діяльності як спонукання адресата мовлення до дії, необхідної мовцеві чи його співрозмовникові, не міг залишитися поза увагою дослідників прагматики. Саме волевиявленню присвячено вже згадану працю „Прагматика побудительных речевых актов в русском языке” І.П. Лисакової та Т.М. Веселовської [3] й аналогічні дослідження у польській та німецькій мовах, а також „Категория вежливости и стили коммуникации” Т.В. Ларіної (зіставлення російської та англійської мов) [2]. Автори не лише аналізують мовні засоби спонукання, а й пояснюють особливості вживання імперативних речень та його функціонально-семантичних еквівалентів відповідно до ситуації комунікації, до статусів співрозмовників тощо. У наведених працях комунікативну ситуацію спонукання, прийняту в певному мовному середовищі, описують з метою показати представникам інших культур особливості спонукання до дії у спільноті, мову якої вони вивчають. Безперечно, потрібні такі лінгвістичні описи й на базі української мови і не лише з метою навчити іноземців особливостям спонукання в україномовному середовищі, а й повернути у повсякденне спілкування українців призабуті мовні засоби спонукання, витіснені віковою русифікацією.

Комунікативна ситуація волевиявлення передбачає наявність двох співрозмовників: один з яких – ініціатор спонукання (мовець), інший – потенційний виконавець спонукання (адресат мовлення). Отож спонукання до дії передбачає адресоване мовлення, а це, за словами М.А. Кормиліциної, „врахування рівня культури, знань, інтересів, соціального статусу та інших якостей адресата, вміння втягнути його у процес спілкування, досягнути визначеного (а у підготовленому мовленні наперед спланованого) рівня впливу на адресата” [1: 158]. Для того, щоб потенційна спонукувана дія була виконана, мовець повинен обрати з мовної системи ті засоби, які якнайліпше підходять до ситуації спонукання, тобто врахувати свій статус і статус свого співрозмовника, позавербальні умови комунікації, особливість дії, до якої спонукується адресат. При цьому особлива увага приділяється мовним засобам зверненості мовлення, а саме вибору звертання на „ти” чи пошанне „Ви”. Врахування усіх цих чинників і дозволить мовцеві обрати правильну стратегію спонукання адресата до дії.

Для з’ясування залежності вибору мовних засобів адресованого волевиявлення від особи адресата мовлення скористаємося характеристикою соціальних стосунків між учасниками комунікації, запропонованою Н.І. Формановською. Мовознавець пропонує розглядати їх як перетин двох координат: вертикальна – стосунки „свій – чужий”, горизонтальна – „вищий статус – рівність – нижчий” [6: 57]. Зрозуміло, що у певній частині комунікації спостерігаємо накладання обидвох осей. Але спершу розглянемо особливість вибору засобів спонукання за горизонтальною віссю „свій – чужий”.

У мовленні українців для передання адресованого волевиявлення переважають імперативні речення. У комунікації між „своїми” на вибір пошанних форм впливає вік комунікантів: молодший до старшого вживає переважно форми на „Ви” (донедавна така форма звертання функціонувала і у мовленні дітей до батьків, наразі такий спосіб апеляції занепадає): *Прочитайте! Залиште!* Для пом’якшення категоричності імперативного спонукання мовці вживають частки ввічливості *будь ласка, як ваша ласка* тощо. Окрім пошанних форм, в адресованому волевиявленні до старшого українці вживають також функціонально-семантичні еквіваленти імператива, наприклад, питальні речення: *Чи не могли б ви (ти) прочитати? Чи не важко вам (тобі) буде залишити?* У цьому разі йдеться вже не стільки про особливість стосунків між співрозмовниками, скільки про характер дії, до якої спонукає мовець (виконання дії дуже необхідно мовцеві), ситуацію мовлення (адресат зайнятий і для того, щоб виконати прохання мовця, йому треба пожертвувати часом, грошима тощо). Пораду-спонукання інколи передають через вживання дієслівних форм умовного способу (способова трансформація), наприклад: *Залишалися б ви вдома; Відвідали б нас...* Такий спосіб адресованого волевиявлення вживають комуніканти, знайомі між собою, і в ситуаціях мовлення, що передбачають ненав’язливе спонукання.

Узагалі вживання функціонально-семантичних еквівалентів імперативного речення, окрім конструкцій з предикатом-інфінітивом, уже своєю семантикою передбачає надання адресатові право вибору: виконувати чи не виконувати волевиявлення мовця. Тоді як наказовий спосіб дієслова підкреслює і момент вольового впливу мовця, і дію, до якої спонукається адресат. Отже, імператив – дієслівна форма, пристосована мовою для передання адресованого волевиявлення з метою спонукати адресата мовлення до потрібної мовцеві чи адресатові дії. Тому, вибираючи такий спосіб спонукання, мовець демонструє свою

ситуативно-комунікативну перевагу (якщо не діють інші характеристики мовця, як: соціальний статус, вік, стать), а отже, для досягнення мети комунікації (у нашому випадку реалізації спонукуваної дії через її виконання адресатом мовлення) адресант повинен правильно підібрати і дієслово для передання свого вольового впливу, й інші мовні компоненти – маркери ввічливості, пошанну множини.

Для категоричного спонукання, що зазвичай буває між „своїми” комунікантами та за соціальної чи вікової переваги мовця, можливе вживання конструкцій мети зі сполучником *щоб*: *Щоб до завтра все було виконано! Щоб до дев'ятої був вдома!* Семантика таких речень обмежена – „(часова або просторова) спрямованість на виконання певної дії”. Так само у ситуаціях наполегливого спонукання мовець може вживати конструкції з безособово-предикативними прислівниками необхідності – *треба, мусиш, необхідно*: *Уроки треба зробити сьогодні; Мусиш на певний час відмовитися від розваг.* Такий вид адресованого впливу на адресата можливий за умови статусно-рольової переваги мовця (старший за віком, краще володіє ситуацією, має більший досвід, а звідси й авторитет для співрозмовника, тощо).

Щодо другої позиції горизонтальної осі – „чужий”, то в цьому випадку мовець спирається насамперед на візуальний контакт (вигляд адресата, одяг, поведінка), а також ситуацію мовлення (на вулиці: *Не підкажете, як пройти...;* у транспорті: *Передайте, будь ласка, за проїзд;* в установі: *Запишіть це, будь ласка* тощо). Якщо мовець вперше бачить людину, яку повинен спонукати до певної дії (зазвичай допомогти, надати послугу), то він вибирає пошанну форму адресації мовлення і не зловживає імперативними конструкціями, надаючи перевагу їх функціонально-семантичним еквівалентам: *Чи не змогли б Ви допомогти? Щось ніяк не заведу машини...; Чи не допоможете покласти / дістати матрац? Хоча імперативні конструкції теж допускаються, особливо у зверненому мовленні старшого до молодшого, жінки до чоловіка. До речі, таке адресоване мовлення до незнайомих на вулиці, у транспорті – звичне для українців, на відміну, наприклад, від англійців [див., зокрема, 2: 146].* Щодо вживання імперативних конструкцій у таких комунікативних ситуаціях, то етикет передбачає використання часток ввічливості *будь ласка, будьте ласкаві* тощо: *Будьте ласкаві, допоможіть занести сумку у вагон; Будь ласка, притримайте двері; Якщо Ваша ласка, залиште двері відчиненими* тощо. Також у певних ситуаціях мовлення можливе оформлення спонукання через вживання *треба*: *Вам треба вийти через зупинку.* Звертання до старшого на „ти”, нехай навіть він займає нижчу соціальну сходинку, сприйматиметься як порушення етикету, як відкрита грубість, що може вплинути на результат комунікації.

Соціальна ієрархія, безперечно, враховується під час вибору мовних засобів спонукання. Мовець, який перебуває на верхньому щаблі зазвичай вживає імперативні конструкції, проте у виборі звертання на „ти” чи на „Ви” „спрацьовує” ступінь знайомства між комунікантами: „свого” спонукають, звертаючись на „ти”, „чужого” – тільки на „Ви”, так само враховують вікову різницю, подекуди й стать співрозмовника (принаймні так того вимагають комунікативні традиції українського суспільства). Ситуація офіційного мовлення передбачає лише звертання на „Ви”. Щодо мовних засобів передання волевиявлення, то тут до уваги беруть характер спонукуваної дії. Спонукання у виробничому процесі оформлюють в імперативні конструкції: *Перешліть факсом; Підготуйте звіт до завтра.* Також вживають конструкції з директивами *треба, потрібно, необхідно*: *Цей список документів*

треба надіслати партнерам до 7-го числа. Спонування в особистісній зоні передбачає вживання функціонально-семантичних еквівалентів: *Чи не могли б Ви допомогти моїй дружині в підготованні до ювілею?* Хоча й тут можна вжити імперативні конструкції, щоправда з частками ввічливості. Інколи мовці послуговуються конструкціями з *прошу*: *Прошу подати звіт; Прошу всіх до конференц-залу* тощо. Категоричне спонування передають через конструкції зі сполучником *щоб*: *Щоб до понеділка проект було написано! Щоб усі були на презентації!* Такий вид волевиявлення можливий не лише за значної ієрархічної переваги мовця, а й за умови існування неформальних стосунків між комунікантами, у цьому разі наказ сприйматиметься як жартівливе чи застережне спонування.

За певних комунікативних ситуацій волевиявлення можна передавати ще й через такі перформативи, як: *вимагаю, раджу*. Проте такий спосіб спонування можливий лише у випадку значної статусної чи вікової переваги мовця, а також у надзвичайних ситуаціях мовлення, коли такий спосіб спонування ситуативно обумовлений: *Вимагаю термінового вживання заходів; Раджу поспішити з поданням заяви*. За відсутності перерахованих чинників такий спосіб волевиявлення адресатом мовлення сприйматиметься негативно, оскільки мовець, вживаючи такі конструкції, наголошує на вищості свого статусу.

У ситуації, коли мовець перебуває на рівному щаблі з адресатом мовлення, знову ж таки враховують ступінь близькості між мовцями, а також традиції, які існують у спільноті. Наприклад, на Буковині звертання між кумами передбачає вживання пошанної форми (щоправда, цей звичай уже не є категорично обов'язковим). Отже, для спонування у цих комунікативних ситуаціях перевага надається імперативним конструкціям. Хоча якщо виконання спонуваної дії вимагає від адресата певних пожертв (часу, зусиль, грошей тощо), то для досягнення мети комунікації та збереження дружніх стосунків комуніканти зазвичай використовують функціонально-семантичні еквіваленти: *Може б ти нас підвіз; Чи не зайдеш подивитися на „хорого“? Чи не можеш позичити певну суму?* тощо. Вживання конструкцій з *прошу, просимо* вносить деяку офіційність у семантику мовлення, а тому ними зазвичай послуговуються в урочистих чи ритуально-обрядових ситуаціях (якщо така форма спонування не є звичною для певної сім'ї, що на сьогодні не дуже поширено): *Прошу до столу; Просимо заїхати до нас по дорозі*. У довірливих стосунках для підкреслення ненав'язливості спонування мовець (старший за віком) може скористатися перформативом *раджу*: *Раджу залишити все як є*. Вживання ж перформатива *вимагаю* робить ситуацію волевиявлення офіційною, а звідси дещо напруженою, тому у побутовому мовленні краще такий спосіб спонування замінити питальними реченнями, пор.: *Вимагаю пояснень — Чи не могли б Ви пояснити що сталося?* Інакше між комунікантами можливе виникнення конфлікту.

Мовець, який має нижчий соціальний статус, зазвичай звертається на „Ви“ (хоча можливі випадки порушення цих норм. Мабуть, це залишки „рівноправ'я“, що існувало за часів Радянського Союзу, коли при зверненому мовленні не враховували ні освіти адресата, ні його соціально вищого щабля в суспільній ієрархії, наприклад: мовлення швейцарів, сантехніків, працівників торгівлі до (у більшості випадків) незнайомого адресата). Щодо мовних засобів спонування, то ситуації мовлення у виробничих стосунках передбачають вживання імперативних конструкцій: *Підпишіть документ*, які часто пом'якшують частками ввічливості: *Будь ласка, перегляньте звіт*. У таких ситуаціях мовець часто послуговується непрямыми

засобами спонукання інформативного характеру: *Вам телефонували з Міністерства; Ви просили нагадати про засідання (замість Зателефонуйте до Міністерства. Не забудьте, що сьогодні засідання)* тощо.

До речі, віднедавна у мовленні і соціально „вищих” і соціально „нижчих” адресантів, а також за рівного статусу комунікантів все частіше вживають конструкції з *прошу* (закликаю, спонукаю, запрошую): *Прошу здати роботи; Прошу відійти від дверей; Прошу зайві емоції залишити вдома*. Такі конструкції дуже доречні у ситуаціях офіційного спілкування.

Цікаво буде тим, хто вивчає українську мову, дізнатися про оформлення спонукання у ситуаціях мовлення між службовими особами та їхніми клієнтами, лікарями та пацієнтами, офіціантами та відвідувачами. Зазвичай очікуваними мовними засобами передачі мовного спонукання у цих ситуаціях є імперативні речення з пошанною множиною: *Заповніть бланк; Дихайте! Виберіть страви, які можуть пом'якшувати частки ввічливості будь ласка, будьте ласкаві: Поставте тут підпис, будь ласка. Розстібніть, будь ласка, комір. Сідайте, будь ласка*. Такі самі конструкції очікують і службові особи: *Зателефонуйте мені, будь ласка, коли справу буде розглянуто. Випишіть рецепт, будьте ласкаві. Принесіть рахунок, будь ласка*. Недотримання множинної форми можливе за близького знайомства комунікантів та у випадку значної вікової різниці. Також у таких ситуаціях вживають спонукальні конструкції з *прошу* та іншими перформативами, питальні речення: *Хотів би ознайомитися з інструкцією. Чи не могли б Ви дихати глибше? Прошу подати меню*. Це підкреслює ситуативну дистанцію між співрозмовниками. Для надання стосункам відтінку близькості подеколи мовці вживають першоособові дієслова множини наказового способу: *Приймемо ліки; Пишімо вправу*. Такий спосіб волевиявлення можливий між лікарем та пацієнтом, учителем та учнями. Зрозуміло, що сам мовець не братиме участі у спонукуваній дії, проте через таку форму заохочення він стає ближчий адресатові, а тому дія сприйматиметься останнім як пропозиція.

Окремо розглянемо комунікативні ситуації реального спонукання до спільної дії. Українська мова, на відміну від російської, для такого роду волевиявлень має особливі форми – наказові форми дієслова першої особи множини: *Співаймо! Малюймо! Біжімо! Мовчімо!*. Сьогодні ці форми повертаються до мовлення українців, хоча ще дуже багато мовців оформлюють таке спонукання у суржикові форми – дієслова дійсного способу, як-от: *Проходимо (з мовлення кондукторів)* – мало би бути: *Проходьте! Пішли!* – замість *Ходімо!* тощо. Також для спонукання співрозмовника до спільної дії вживають конструкції з частками *давай, давайте*, які мають просторічний характер і не можуть використовуватися в офіційному спілкуванні. Хотілося б зазначити, що спосіб спонукання через *давай, давайте* доречний лише у випадках, коли виразно відчувається пропозиція виконувати дію: *Давай допоможу! Давайте забудемо цю прикру невдачу!* Проте в офіційних ситуаціях мовлення такі конструкції неприпустимі, тут треба надавати перевагу нормативним першоособовим формам дієслова наказового способу: *Розпочнімо засідання* – або конструкціям з *прошу*: *Прошу розпочати засідання*.

Українцям не властиво для спонукання адресата вживати дієслова у формі інфінітива, окрім, хіба що військових чи спортивних команд. Навіть застережні написи наразі замінюють адресованими, як-от: *Не ходіть по коліях! Не споживайте води з крана!* Хоча така тенденція спостерігається не скрізь. Безособові застороги можливі як попереджувальні написи або компоненти інструкцій: *Не смітити! Не залишати прилад ввімкненим*. Відсутність адресата у такого роду конструкціях

зосереджує увагу на дії, до якої категорично закликають, а от саму реалізацію дії ініціатори спонукання директивно нав'язують усім, хто її сприймає. Безадресність інфінітивних конструкцій підкреслює привілейований статус мовця, його перевагу над адресатом, а тому такий спосіб спонукання недоречний у комунікативних ситуаціях адресованого волевиявлення за жодних статусно-рольових характеристик комунікантів. Вживати ці дієслівні форми у вигляді жарту теж небезпечно через велику можливість виникнення непорозуміння. Подеколи використовують застереги з інфінітивом та непрямою (або виключною) адресованістю, наприклад написи: *Дистриб'юторам не заходити! Постороннім не заходити!* Або, навпаки, чітко вказують на адресата мовлення, а спонукання передають через інфінітив: *Школярі! Ходити по колії небезпечно!*

Отже, у комунікативних ситуаціях адресованого волевиявлення українці надають перевагу імперативним конструкціям. Категоричність директивної дієслівної форми пом'якшують через вживання пошанної форми множини та часток ввічливості. Для спонукання до дії адресата, вищого за соціальним статусом або старшого за віком, або у ситуаціях залежності мовця від адресата вживають функціонально-семантичні еквіваленти імператива – питальні речення, речення з *прошу* (вживання інших перформативів є ситуативно обумовленим). Речення з предикатом у формі трансформованого умовного способу можливі зазвичай між „своїми” комунікантами в комунікативних ситуаціях поради (що передбачає якщо не соціальну чи вікову, то ситуативно-рольову перевагу мовця). Коли мовець має вищий соціальний статус або суттєво старший за віком, то він може послуговуватися конструкціями з безособово-предикативними прислівниками необхідності – *треба, потрібно, необхідно*, реченнями зі сполучником мети *щоб*. Окрім того, в україномовному середовищі функціонують вигуківі та еліптичні спонукальні конструкції, проте вони стосуються не стільки комунікантів, скільки ситуації мовлення, а тому не становлять предмета цього дослідження.

-
1. *Кормилицына М.А.* Адресация речи // Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения). Специализированный вестник. – 2006. – Вып. 8-9 (16-17). – С.158–159.
 2. *Ларина Т.В.* Категория вежливости и стиль коммуникации (Сопоставление английских и русских традиций). – М., 2009.
 3. *Лысакова И.П., Веселовская Т.М.* Прагматика побудительных речевых актов в русском языке. – Щецин-Росток, 2008.
 4. *Прохоров Ю.Е., Стернин И.А.* Русские: коммуникативное поведение. – 3-е изд., испр. – М., 2007.
 5. *Тер-Минасова С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
 6. *Формановская Н.И.* Речевое воздействие: коммуникация и прагматика. – М., 2007.

**A PRAGMATICS OF THE ADDRESSED WILL IN UKRAINIAN
LANGUAGE: DIDACTIC ASPECT OF LINGUISTICS**

Oksana Daskaliuk

Yurij Fedkovych Chernivtsy National University

The text examines the main language features that are taken for Ukrainian speech urging the recipient to action with regard to social and communicative characteristics of speaker and his interlocutor, and the situation of the conversation

Key words: imperatives, communicative situation, speaker, recipient.

**ПРАГМАТИКА АДРЕСОВАННОГО ВОЛЕИЗЪЯВЛЕНИЯ В
УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Оксана Даскалюк

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

Рассмотрены основные языковые средства, которые употребляют украинцы для побуждения адресата речи к действию с учетом социально-коммуникативных характеристик говорящего и его собеседника, а также ситуации речи.

Ключевые слова: императив, коммуникативная ситуация, говорящий, адресат.